

ПРАГМАТИЧНА І КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 401: 410

Ф. С. Бацевич

ФОРМАЛІЗАЦІЯ ПРАГМАТИКИ: ТЕОРЕТИЧНІ ВИКЛИКИ І ПРАКТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ (на матеріалі часток української мови)

У статті на прикладі часток української мови розглядаються проблеми так званої природної формалізації прагматичних компонентів лексичного значення номінативних одиниць. Визначається низка аспектів представлення загального значення часток і його втілення в граничних виявах у межах різних типів контекстів. Окреслюються проблеми формалізації прагматичного компонента мовленнєвих актів і дискурсів (текстів). Формулюється одне із найважливіших завдань сучасної лінгвістичної прагматики – створення єдиної теорії формування і функціонування комунікативних смислів на всіх рівнях мовної системи, в межах усіх її форм існування.

Ключові слова: природна формалізація мови, прагматика, частки, загальне значення, граничний вияв прагматики, контекст.

Бацевич Ф. С. Формализация прагматики: теоретические вызовы и практические перспективы (на материале частиц украинского языка). В статье на примере частиц украинского языка рассматриваются проблемы так называемой природной формализации прагматических компонентов лексического значения номинативных единиц. Определяется ряд аспектов представления общего значения частиц и его воплощение в граничных проявлениях в рамках разных типов контекстов. Очерчиваются проблемы формализации прагматического компонента речевых актов и дискурсов (текстов). Формулируется одна из самых важных задач современной лингвистической прагматики – создание единой теории формирования и функционирования коммуникативных смыслов на всех уровнях языковой системы, в рамках всех форм ее существования.

Ключевые слова: природная формализация языка, прагматика, частицы, общее значение, граничное проявление прагматики, контекст.

Batsevich F. S. Formalizing Pragmatics: Theoretical Challenges and Practical Perspectives (on the material of Ukrainian particles). In the article the problem of the so-called natural formalization of pragmatic components of the lexical meaning of nominative units is viewed, taking Ukrainian particles as the example. A range of aspects of presenting the general meaning of particles and its realization in borderline manifestations within the bounds of various contextual types are defined. The problems of formalizing the pragmatic component of speech acts and discourses (texts) are outlined. One of the most important tasks of modern linguistic pragmatics is formulated – the creation of a unified theory of communicative senses formation and functioning on all levels of the language system and within the bounds of all forms of its existence.

Key words: natural formalization of the language, pragmatics, particles, general meaning, borderline manifestation of pragmatics, context.

Формалізація конкретної предметної сфери досліджень у межах певної концепції – це (у дещо спрощеному розумінні) підведення об'єктів, що вивчаються, під меншу кількість узагальнених регулярно відтворюваних груп

(класів, таксонів) і представлення їх (у випадку необхідності) за допомогою спеціальних метамовних знаків вищої міри узагальнення. Засобами такої метамови найчастіше бувають математичні та логічні символи на зразок логічних кванторів й операторів. У гуманітарних науках, зокрема у традиційній (не математичній) лінгвістиці, яка оперує достатньо поняттєво «розмитими» сутностями, найбільш прийнятним і достатньо традиційним типом формалізації вважається так звана **природна формалізація**, метамовою якої виступають засоби мовного коду з усіма їх вимірами (перш за все семантикою і синтактикою). Найпростіші й найбільш розповсюджені серед таких формалізмів – відомі фонологічні, морфологічні, синтаксичні та інші категорії і моделі опису.

Семантика мови, нерозривно пов'язана не лише з мисленням, а й з різноманітними психоемоційними, аксіологічними тощо виявами людини, складно підлягає формалізації. Найпростішими її виявами є, наприклад, підведення змістової організації номінативних елементів під родові та видові зв'язки, передавання значення слів та виразів за допомогою відсилянь до синонімів, антонімів, описові звороти та багато інших прийомів дефініцій та визначень у тлумачних, термінологічних, енциклопедичних та інших типах словників. В останні десятиліття теоретична семантика збагатилася низкою концепцій, у межах яких запропонована своя система формалізації значень слів, виразів, предикативних одиниць, а також – із певними застереженнями – смислової організації текстів. Тут досить згадати ґрунтовно опрацьовані принципи формалізації семантики в межах так званої інтерпретаційної «відмінкової» граматики Ч. Філлмора (див., напр.: [23]), породжувальної граматики Н. Хомського (див., напр.: [24]), а також концепції «Смисл – Текст», опрацьованої І. Мельчуком, О. Жолковським і Ю. Апресяном (див., напр.: [1; 17]). Ці та деякі інші семантичні моделі та процедури, попри їх дієвість, все ж визнаються дослідниками такими, що мають описовий характер, а в порівнянні з іншими предметними сферами – недостатньо формалізованими [12: 41].

Можна в цілому твердити, що семантика будь-якої ідіотетичної мови нерозривно пов'язана з матеріальним та ідеальним світами, елементи яких різною мірою, однак перебувають в ієрархічних співвідношеннях; останні, відповідно, підлягають метамовній формалізації. Цим семантика протиставлена прагматиці, пов'язаній з вираженням антропних у своїй сутності (когнітивно-психологічних, оцінних тощо) складників людського пізнання й орієнтації у світі. Це, відповідно, означає, що світ прагматики «складно-ухопний» звичними засобами формалізації та моделювання семантичних об'єктів. Існує думка, що прагматичні компоненти мовного коду за своєю природою такі, що принципово не підлягають формалізації, а тому повинні описуватися в термінах семантики або просто додаватися до семантичного опису у вигляді окремого «запакованого» нерозчленованого модуля, що може позначатися у моделях певним задалегідь узгодженим символом [13].

Поділяючи думку щодо цілісності комунікативного смислу, який передається у процесах інтеракції (див., напр.: [16]), низка дослідників з метою

глибшого проникнення в його природу твердить про важливість виділення, опису й формалізації комунікативного смислу прагматичного характеру (див. про це детальніше: [4; 5; 6]), необхідність «розпакувати» прагматичний «модуль», описати його складники, виявити закономірності його синтезу із семантикою. Однак на цьому шляху дослідник постає перед низкою надскладних проблем. Ця складність виявляється вже на першому кроці «простої» фіксації й метамовного представлення комунікативного смислу прагматичного характеру номінативних і комунікативних одиниць, а тим більше прагматичного наповнення текстів. Найважливішими причинами цього, на нашу думку, є:

а) прагматика мовного коду нерозривно пов'язана з людським, а це значить – неповторним, чинником;

б) кількість прагматичних елементів у кожній ідіоетнічній мові принципово невизначена. Існує думка, що прагматичних складників у мовному коді менше, ніж семантичних, однак їх виявлення значно складніше, оскільки стосується внутрішнього світу людини, осмислення і оцінки нею об'єктів зовнішнього та внутрішнього світу;

в) як кількісні, так і якісні складники прагматичних елементів суттєво відрізняються в межах таких теоретичних форм існування мовного коду, якими є Мова, Мовлення і Мовленнєва діяльність (Спілкування, Комунікація). Так, наприклад, прагматичні елементи номінативних одиниць Мови часто узуалізовані, уведено до опису слів і виразів у тлумачних словниках, а тому їх можна вважати елементами семантики. У цьому випадку колишня прагматика постає як теперішня семантика [6]. Цього не можна сказати, для прикладу, про смислове наповнення номінативних елементів у процесах комунікації, де вони можуть отримувати неповторні «обертони» семантичного й прагматичного характеру, які складно підлягають численню;

г) різко відмінною слід визнати природу прагматичних комунікативних смислів у межах мікро-, макро- і мегапрагматик (про розрізнення цих понять детальніше див.: [6]). Так, наприклад, складно підвести під один «формальний радикал» прагматичні комунікативні смисли номінативних елементів у конкретному висловленні (мікропрагматика) й прагматичні складники тональності, регістру чи атмосфери спілкування (мегапрагматика) з причин їх різко відмінної природи, функціонування і, відповідно, способів вияву й опису.

Однак і в цій складній сфері лінгвістичних досліджень можна говорити про деякі теоретичні й практичні зрушення в аспекті формалізації та моделювання комунікативних прагматичних смислів принаймні на рівні номінативних одиниць мовного коду. Розглянемо це питання на прикладі формалізації комунікативних смислів часток української мови як носіїв семантико-прагматичних, а часто й виключно прагматичних комунікативних смислів.

Аналіз значної кількості контекстів уживання найчастотніших часток української мови [7] дозволив говорити про такі особливості формалізації їх семантико-прагматичних комунікативних смислів:

1. Об'єкти (елементи, категорії, класи тощо) прагматичних досліджень можуть описуватися засобами природної формалізації, метамовою якої, як зазначалось, виступає жива природна мова (див. детальніше про це поняття: [19]).

2. Найпростіший і найбільш розповсюджений прийом природної формалізації змістової складової номінативних одиниць мови – підведення їх під певні групи, класи, категорії тощо, тобто так звана «природна таксономія». Виділені при цьому класи прагматичних смислів певний час задовольняють дослідників, обслуговуючи практичні потреби опису мови і створення словників. Так, наприклад, у традиційних граматичних описах й існуючих тлумачних словниках української мови частки формалізуються за допомогою підведення їх під різноманітні класи (питальні, спонукальні, бажальні, стверджувальні, заперечні, видільні, обмежувальні, підсилювальні, модальні та деякі інші) (див., напр.: [14; 21])².

У низці досліджень, підсумованих у монографії [6], пропонуються інші критерії природної формалізації прагматичного комунікативного смислу часток української мови як **дискурсивних слів** (за іншою термінологією **текстових скріп**), під якими розуміємо номінативні елементи, що належать до різних частин мови (сполучники, прийменники, прислівники, деякі класи займенників, вигуки, частки, вставні та модальні слова), але об'єднуються спільною функцією формування структури дискурсу (тексту), підтримання його плинності, цілісності, зв'язності тощо. У межах цього підходу дослідження часток здійснюється в аспекті врахування різних дискурсивних практик, текстів різних функціональних стилів тощо, тобто з позицій мови у її реальному вживанні. Найважливіші критерії, на яких ґрунтуються засади запропонованої формалізації семантико-прагматичного (а почасти виключно прагматичного) наповнення часток як дискурсивних слів (текстових скріп):

1. Постулюється можливість виділення (точніше, конструювання) так званого «загального комунікативного смислу» як інваріанта, що варіюється в межах конкретних контекстів уживання. Так, наприклад, загальний комунікативний смисл частки *ось* формулюється як 'дейксис особистісної сфери адресанта', або 'дейксис заангажованого мовця'.

2. Вважається за можливе виділення груп смислів часток з орієнтацією на модули пізнання світу людиною. Під модусом, за Н.Д. Арутюновою, О. Нікою та деякими іншими дослідниками, розуміємо метакатегорію опису антропоного чинника в Мові, Мовленні та Мовленнєвій діяльності. У концепції Н.Д.Арутюнової виділяються когнітивний (епістемічний, ментальний), перцептивний (сенсорний), емотивний і волютивний модули [2: 106]. Деякі інші дослідники виділяють модус віри. З позицій дискурсивного підходу українська дослідниця О. Ніка виділяє евіденційний, персуазивний, епістемічний та локативний модули [18: 19]. Досліджувані в [7] частки української мови виявляли свій загальний комунікативний смисл у межах когнітивного, перцептивного, емотивного (перш за все оцінного) і волютивного модусів.

3. У межах кожного модусу й контексту його втілення загальний

комунікативний смисл часток повертається різними гранями. Під гранями, вслід за колективом дослідників дискурсивних слів (див., напр.: [3; 8; 10; 11; 15; 22]), розуміємо конкретний вияв комунікативного смислу частки в межах контексту, що аналізується. Так, наприклад, загальний комунікативний смисл частки *он* 'загальний дейксис фізичного й психологічного відсторонення' реалізується в межах двох його граневих виявів: 1) 'дейксис відстороненого фізичного сприйняття конкретного об'єкта (в широкому сенсі слова)'; при цьому частка лексичною сферою своєї дії має ім'я цього об'єкта, наприклад: *Он Микола пішов; Он дерево, яке ти шукав.* У цьому вживанні в розмовному мовленні частка *он* може бути замінена вказівним жестом; 2) 'дейксис ментального (психічного, психологічного) відсторонення від факту, події тощо'. При цьому частка сферою свого вияву має весь зміст висловлення, наприклад: *Он у Василя доля як щасливо склалася / дітей оже-нив на багатиx / хату відбудував ось яку...* (з розмови); *Он яке твориться / На сім світі* (Т.Г. Шевченко) [7].

4. Постулюється необхідність більш-менш прийняттого визначення специфіки й кількості різних типів контекстів, які впливають на формування граней загального комунікативного смислу часток. На сьогодні немає прийняттого списку таких контекстів. Можливо, у процесах визначення й обґрунтування кількості й взаємозв'язків таких контекстів буде використана теорія Л. Вітгенштейна типів «мовних ігор», які обслуговують суспільство [9]. Однак при цьому необхідно зважати на те, що ця філософська теорія значною мірою соціологізована й потребує серйозного лінгвістичного уточнення.

Реалізація комунікативного прагматичного смислу на рівні формування і функціонування **мовленневих актів** відбувається за принципово іншими законами – законами комбінаторики смислів під загальним впливом конкретної ілокутивної мети мовця. Зрозуміло, що формалізація на такому рівні потребуватиме звернення до інших процедур: виявлення, систематизації та моделювання типів ілокутивних сил з урахуванням умов успішності їх реалізації та іншими чинниками. На сьогодні згадана типологія відсутня; ба більше – допоки залишаються незрозумілими самі принципи такої класифікації. Разом із тим неврахування мовцями прагматичних чинників організації мовленневих актів стає причиною комунікативних девіацій. Розгляньмо приклад нерозуміння співрозмовником натяку (непрямого мовленневого акту) із повісті В. Домонтовича «Без ґрунту»:

[Натякаючи на низький культурний рівень більшості керівників «культурного фронту», які прийшли до влади після революції, головний герой каже:]

– *Від зображень в катакомбах до Сикстинської Мадонни Рафаеля минуло п'ятнадцять століть, чи можна їх пройти в п'ятнадцять років?...*

Але здається Арсен Петрович не зрозумів мене до чого я сказав це.

Комунікативна невдача (нерозуміння співрозмовником смислу натяку) має складний семантико-прагматичний характер: а) Арсеній Петрович, мабуть, не знає смислового (референційного) наповнення виразів *зображення*

в катакомбах, Сикстинська Мадонна, власного імені Рафаель (семантичні причини нерозуміння) і складного смислу прагматичного характеру ‘не можна осягнути за короткий час глибинних тисячолітніх культурних надбань людства’, а також оцінний прагматичного складника ‘нові радянські культурні діячі неосвічені’.

Складнощі зростають у випадках необхідності формалізації смислу цілісних **дискурсів (текстів)**, а також **мовленневих жанрів**, взаємодія прагматичних складників яких у сучасній лінгвістиці практично не досліджена, оскільки залежить не лише від конкретних мовленнево-актових ілюкутивних намірів автора або героїв художніх творів, які спілкуються, а від кількісно невизначеної взаємодії інших чинників текстотворення й текстового функціонування в межах конкретної культури, а також у міжкультурному просторі (у випадках, наприклад, перекладу). Тут, безумовно, необхідне випрацювання принципово інших типів формалізації прагматики.

Отже, одне із найважливіших завдань сучасної лінгвістичної прагматики – створення єдиної теорії формування й функціонування комунікативних смислів на всіх рівнях мовної системи, у межах усіх її форм існування. Випрацювання такої єдиної теорії дозволить у її межах запропонувати дієві критерії розрізнення семантичних і прагматичних складників, створити засади формалізації як семантики, так і прагматики мови в дії, у реальному спілкуванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Апресян Ю. Д.** Лексическая семантика: синонимические средства языка / Юрий Дериникович Апресян. – М. : Наука, 1984. – 368 с.
2. **Арутюнова Н. Д.** Типы языковых значений: Оценка, событие, факт / Нина Давидовна Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.
3. **Арутюнова Н. Д.** Неисследимые смыслы: просто так, да не так просто / Нина Давидовна Арутюнова // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – М., – 2006. Т. 65. – № 2. – С. 14-22.
4. **Бацевич Ф.** Дискурсивна прагматика: проблемне поле, дослідницька одиниця / Флорій Бацевич // Studia Linguistica. Збірник наукових праць кафедри загального мовознавства КНУ ім. Т.Г. Шевченка. Вип. 1. – Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – С. 4-10.
5. **Бацевич Ф.** Лінгвістична прагматика: спроба обґрунтування проблемного поля і дослідницької одиниці / Флорій Бацевич // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 29-37.
6. **Бацевич Ф.** Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
7. **Бацевич Ф.** Части української мови як дискурсивні слова: монографія / Флорій Бацевич – Львів : ПАІС, 2014. – 288 с.
8. **Бонно К., Кодзасов С. В.** Семантическое варьирование дискурсивных слов и его влияние на линеаризацию и интонирование (на примере частиц *же* и *ведь*) [Текст] / К. Бонно, С. В. Кодзасов // Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания / Ред. Киселева К. Л., Пайар Д. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – С. 383-443.
9. **Витгенштейн Л.** Философские исследования // Л. Витгенштейн. Философские работы. Ч. 1. – М. : Гнозис, 1994. – С. 75-319.
10. **Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания** / Ред. Киселева К. Л., Пайар Д. – М. : Языки славянской культуры, 1998. – 322 с.
11. **Дискурсивные слова русского языка: контекстное варьирование и семантическое единство** / Ред. Киселева К. Л., Пайар Д. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 286 с.
12. **Дюбо Г. Ф., Преснякова Д. В.** Формализация семантики естественного языка с применением лямбда-исчисления / Г. Ф. Дюбо, Д. В. Преснякова // Бионика

интеллекта. — 2007. — № 2 (67). — С. 41-46. 13. **Жаботинская С. А.** Теория номинации: когнитивный ракурс / Светлана Анатолиевна Жаботинская // Вестник Московского гос. лингвистического университета. Вып. 478: Лексика в разных типах дискурса. — М. : МГЛУ, 2003. — С. 145-164. 14. **Загнітко А., Каратаєва А.** Словник часток: матеріали і статті / Анатолій Загнітко, Анна Каратаєва. — Донецьк : ДонНУ, 2012. — 382 с. 15. **Киселева К., Пайар Д.** Введение / К. Киселева, Д. Пайар // Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания / Ред. Киселева К. Л., Пайар Д. — М. : Языки славянской культуры, 1998. — С. 8-44. 16. **Косилова Е.В.** Формализация прагматики смысла / Е. В. Косилова // Аспекты. Вып. III, 2005. — С. 92-113. 17. **Мельчук И. А.** Язык: от смысла к тексту / И. А. Мельчук. — М. : Языки славянской культуры, 2012. — 176 с. 18. **Ніка О. І.** Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI — першої половини XVII ст.: монографія / Оксана Іванівна Ніка. — К. : КНУ ім. Т.Г.Шевченка, 2009. — 444 с. 19. **Некипелова И. М.** Естественная формализация языка как способов выражения объективной и субъективной модальности в языке / И. М. Некипелова // Вестник ИЖГУ, 2014, № 1 (61). — С. 166-168. 20. **Николаева Т. М.** Непарадигматическая лингвистика (История «блуждающих частиц») / Татьяна Михайловна Николаева. — М. : Языки славянских культур, 2008. — 376 с. 21. **Педченко О. С.** Семантика і функціонування модальних часток у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Світлана Олександрівна Педченко. — Харків, 2010. — 20 с. 22. **Путеводитель по дискурсивным словам русского языка** / А. Н. Баранов, В. А. Плунгян, Е. В. Рахилина. — М. : Промовский и партнеры, 1993. — 207 с. 23. **Филлмор Ч.** Дело о падеже / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. — 1981. — Вып. 10. — С. 350-369. 24. **Хомский Н.** Синтаксические структуры / Н. Хомский // Новое в зарубежной лингвистике. — 1962. — Вып. 2. — С. 412-527.

Бацевич Флорій Сергійович — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального мовознавства, Львівський національний університет імені Івана Франка.

E-mail: floriij@in.lviv.ua

Batsevych Floriy Serhiyovych — Doctor of Philology, Professor, Head of General Linguistics Department, Ivan Franko Lviv National University. Ukraine, 79000, Lviv, Universytets'ka Str., 1.